

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԽՈՋԱՐԵԿՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱՓՈԳՈՒՆ ԸՆԹԱՅԸ ԵՎ
ՏԵՂԱՇԱՀԱՐԺԵՐԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ
XX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XXI ԴԱՐԻ ՍԿՋԲԻՆ

Բնակչության աճի և նվազման պատկերը: Դարերի ընթացքում Հայաստանին բնորոշ են եղել բնակչության աճը և տեղաշարժերը: Դրանք տեղի են ունեցել բազմաբարդ շարժառիթներով:

Տարբեր ժամանակներում բնակչության վերարտադրությունը մերթ կայունացել է և թափ հավաքել՝ ծննդի և ներգաղթի հաշվին ավելացնելով բնակչության թիվը, մերթ խստորեն դանդաղել է՝ բարձր մահացության և արտագաղթի պատճառով:

Անհրաժեշտ է նախ և առաջ գնահատել և բացահայտել ժողովրդագրության զարգացման օրինաչափությունների դրսևորման ուղղությունները, միտումները և բնակչության աճի և անկման գործոնների դերը: Ընդհանուր առմամբ, բնակչության զարգացման օրինաչափությունները ձևավորվում են բուն ժողովրդագրական գործընթացների պատմականորեն հանդես եկող և տվյալ պահին որպես ավտոնոմ գործող ինքնուրույն երևույթների և հասարակության սոցիալ-տնտեսական պայմանների ազդեցության ներքո: Յուրաքանչյուր տվյալ պահին ծննդի, մահվան, ընտանիքի մեծության, գաղթի ընթացքի վրա մեծապես ազդում է բնակչության տարիքային կազմը, որը գոյանում է պատմական զարգացման ընթացքում հասարակության սոցիալ-տնտեսական պայմաններում տեղի ունեցող փոփոխություններին և տեղաշարժերին համընթաց, ինչպես նաև արտակարգ երևույթների (պատերազմ, բնական աղետներ՝ զլխավորապես երկրաշարժ, տարափոխիկ հիվանդություններ, տնտեսական պատճառներով, կամավոր, բռնությամբ և հարկադիր ներգաղթ, արտագաղթ և այլն) պատճառներով:

Այս բոլորի հետևանքով առաջացած տնտեսական վնասները վերականգնվում են կարճատև ժամանակահատվածում, իսկ ժողովրդագրական հետևանքները երկարատև են և կրկնվում են պարբերաբար: Օրինակ՝ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ցածր ծննդի և բարձր մահացության հետևանքները հետագայում կրկնվեցին պարբերաբար: Պատկերը այդպես կլինի նաև Ադրբեջանի հետ չհայտարարված պատերազմի և նոր սոցիալ-տնտեսական պայմանների ժողովրդագրական պատճառներով:

Խորհրդային իշխանության հաստատման պահին Հայաստանում բնակվում էր չափազանց քիչ բնակչություն՝ 720 հազ. մարդ, 1913թ. 1 մլն

փոխարեն: Չափազանց մեծ էր մահացությունը: Այն բազմաթիվ մարդկանց հետ միասին խլում էր շատ մանուկների կյանք: Բավական է ասել, որ մինչև 10-12 տարեկան էին դառնում ծնվածների նույնիսկ կեսից պակաս մասը, իսկ 1913թ. մինչև մեկ տարեկան դառնալը 1000 ծնվածից մահանում էր 204-ը: Ներկայումս այն իջել և կազմում է 13-14 երեխա:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի, ապա թուրք օկուպանտների և ադրբեջանական մուսաֆաթիստների բարբարոսական, ինչպես նաև քաղաքացիական պատերազմների և զավթողական քաղաքականության հետևանքով հրի ու սրի էր քաշվել հարյուր-հազարավոր անմեղ հայ բնակչություն: Խորհրդային կարգեր հաստատվելու ժամանակ Արևմտյան Հայաստանի հետ միասին Թուրքիան անվերապահորեն իրեն բռնակցեց Արևելյան Հայաստանի մաս կազմող Ղարսի մարզը, Աուրմալու-ի գավառը, Արփաչայից այն կողմ ընկած տարածքները, իսկ Խորհրդային Ադրբեջանը ժամանակի ընթացքում Թուրքիայի և Խորհրդային Միության ակտիվ ջանքերով տնօրինեց Երևանի մահանգի Նախիջևանի գավառը: Ադրբեջանին հանձնվեց Արևելյան Հայաստանի Լեռնային Ղարաբաղը և Գարդմանաց աշխարհը: Վրաստանը տնօրինեց Ջավախքին:

Պատերազմում փլավ չես բաժանում: Հայերի հետ միասին դեպի Ադրբեջան գաղթել և զոհվել էին նաև ադրբեջանցիներ: Գաղթողների մեծ մասը հետագայում վերադարձավ Հայաստան, իսկ հայ բնակչության չնչին մասն էլ՝ Ադրբեջան: Հայ բնակչությանը գումարվել էին նաև Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթած հարյուր-հազարավոր փախստական հայեր: Խորհրդային առաջին տասնամյակներում բարձր ծնունդին (1000 շնչի հաշվով մոտ 56-57 ծնունդ) և ներգաղթի շնորհիվ 1931թ. կեսերին Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը հասավ նախապատերազմյան 1 միլիոնի մակարդակին: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին նախորդող և հետպատերազմյան բարձր ծնունդը հանգեցրին Հայաստանում բնակչության աճին: Հայրենադարձությունը մեծ մասշտաբներ ընդունեց հետպատերազմյան տարիներին՝ 1946-1960-ական թվականներին: Հետագայում այն աստիճանաբար մարեց, քանզի հայրենադարձների մի զգալի մասը անմեղորեն իր վախճանը գտավ աքսորի ճանապարհներին, Աիբիրի խորքերում, Ալթայի երկրամասում: Բայց և այնպես հայրենադարձության հետ միասին տարբեր փուլերում (1950-1962թթ., 1977-1992թթ.) բնակչության չափազանց բարձր ծնունդը ուղեկցվում էր մահացության նվազմամբ:

1970թ. սկսած մինչև 2000թ. Հայաստանը բնութագրվում էր աշխարհում ամենացածր մահացությամբ: Նման երևույթը հիմնականում պայմանավորված էր հանրապետության բնակչության երիտասարդ տարիքային կազմով և բուժապասարկման համեմատաբար լավ մակարդակով:

Այսպիսով Հայաստանի բնակչության աճի կարևոր գործոններից մեկն էլ եղել է մահացության կրճատումը: Դա հանգեցրել է մարդկանց կյանքի միջին տևողության երկարացմանը, որի շնորհիվ բնակչության

բնական աճն ավելի դանդաղ է իջել, քան ժնդաբերության մակարդակի նվազումը:

1960թ. Հայաստանի ներկայիս տարածքում ծնվեցին շատ երեխաներ՝ 65 հազ., որը երբևիցե չէր նկատվել: 1970թ. դրանց թիվը նվազելով իջավ 55,7 հազ.-ի և ապա 1977թ. սկսած, աստիճանաբար ավելանալով, 1990-1992թթ. հասավ 79 հազ.-ի: Ավելորդ չէր լինի նկատել, որ 1986թ. ծնվեցին 81,2 հազ. երեխաներ: Այդ թիվը հավանաբար այսուհետև կմնա անգերազանցելի, քանի որ ներկայումս ծնվում են 30-35 հազ. երեխաներ: Եթե հասարակությունը բնութագրվում է երիտասարդ բնակչությամբ, մնացած այլ հավասար պայմաններում առկա է բարձր ծնունդը, ցածր մահացությունը: Մի երևույթ, որ տեղ է գտել Հայաստանում մինչև 1980-ականի վերջերը, երբ խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը հնգապատկվեց՝ հասնելով 3,5 մլիոնի: Սակայն 1992թ. առ այսօր ժնդաբերությունը նվազում է և կշարունակվի նվազել:

Ժողովրդագրական զարգացման ցուցանիշներն իրենց խտացված արտահայտությունը գտնում են ժնդաբերության գործակիցների մեջ, որոնք բնակչության սեռատարիքային կազմի հետ մեկտեղ անմիջականորեն արտահայտում են ժողովրդագրական զարգացման մակարդակը:

1993-2003թթ. Հայաստանում ծննդի մակարդակի վրա մեծ հետք են թողել բնակչության տարիքային կազմում տեղի ունեցող տեղաշարժերը: Դա ոչ միայն բնակչության «ծերության» հանգեցնող և սոցիալ-տնտեսական նոր պայմանների, այլ նաև Հայրենական մեծ պատերազմի հետևանքն է:

Բնակչության վերարտադրության վրա երկրորդ համաշխարհայինը իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ ոչ միայն պատերազմի տարիներին, այլև 1960-ական թվականների կեսերից մինչև 1970-ականի կեսերը և 1990-ականի սկզբներից մինչև 1990-ականի կեսերը, երբ մի դեպքում ամուսնության տարիք թևակոխեցին պատերազմի տարիներին ծնվածները, մյուս դեպքում՝ նրանց երեխաները և թոռները¹:

Սակայն... 1988թ. սկսվեց Ադրբեջանի հետ հակամարտությունը: Նա չհայտարարված պատերազմ ձեռնարկեց Հայաստանի դեմ: Ադրբեջանից բռնագաղթվեց Ադրբեջանում բնակվող ամբողջ հայ բնակչությունը՝ թողնելով վիթխարի տարածք, տուն ու տեղ, ունեցվածք և կայք: Հայաստանից արտագաղթեցին ադրբեջանցիները: Նրանք 2,7 անգամ ավելի պակաս էին, քան Ադրբեջանից բռնագաղթված հայերն էին: Ադրբեջանցիները մեծ մասամբ իրենց տները ավելի լավ պայմաններում փոխանակեցին

¹ Մանրամասն տե՛ս իմ նախկին հրապարակումներում, մասնավորապես Հայկական ԽՍՀ բնակչությունը և աշխատանքային ռեսուրսների վերարտադրության արդի պրոբլեմները, Ե., 1976, էջ 15-131, Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը, Ե., 1983, էջ 315-338, Bevölkerungswachstum und arbeitskräftigeressourcen, Berlin, 1983, էջ 7-43 և այլն:

հայերի հետ, իսկ երկրաշարժի գոտում՝ նրանք ստացան համապատասխան փոխհատուցում: Հայերը զանգվածաբար կուտակվեցին Հայաստանում: Նրանք Ադրբեջանից բռնագաղթեցին՝ հազիվ դիմանալով սպանդին, ծեծ ու ջարդին և մի կերպ ճողոպրեցին դեպի Հայաստան: Հետագայում նրանց մի մասը արտագաղթեց հեռավոր և մերձավոր արտասահմանյան երկրներ: Նրանց որոշ մասը Հայաստանում ադրբեջանցիների հետ փոխանակեցին իրենց բնակարանները և աշխատանք ձեռք բերեցին: Բայց մի զգալի մասը մնաց անօթևան, առանց աշխատանքի և բռնեց Հայաստանից արտագաղթի ուղին:

Արտագաղթը Հայաստանում ընդգրկեց նաև տեղի բնակչությանը, որը Ադրբեջանի հետ հրադադարից հետո կրում էր նաև տնտեսական բնույթ: Վերջինս կապված էր օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթ կրող մի շարք գործոնների հետ: Չհայտարարված պատերազմի հետ միասին որոշակի դեր խաղացին հանրապետությունում ստեղծված տնտեսական, էներգետիկ (1991-1996թթ.) ճգնաժամերը, արտադրության գրեթե բոլոր ճյուղերի խիստ հետընթացը, որը նաև քմահաճ և անժամանակ սեփականաշնորհումների հետևանք էր: Էլ չենք խոսում աղքատացող խավի մեծ զանգվածների, հասարակության բևեռացման, գործազրկության մեծ մասշտաբների, աշխատուժի ցածր արժեքի և ցածր աշխատավարձի մասին, գործոններ, որոնք դարձան արտագաղթի մշտական ուղեկիցը: Հայաստանում ստեղծված տնտեսական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով հայերի հետ միասին արտագաղթեցին ռուսներ, քրդեր, եզդիներ, հույներ, ասորիներ, հրեաներ և այլ ազգություններ:

1991-1992թթ. դրան էր գումարվում սահմանամերձ գոտիներից խաղաղ ու անզեն բնակչության ուղղակի կորուստը՝ փախստական դառնալը, որը շատերին դրդում էր թողնել հայրենի օջախը և բնակություն հաստատել քաղաքներում, հարթավայրային շրջաններում, օտար ափերում, օտար երկնակամարների տակ: Չէ՞ որ դա նույնպես հանգեցնում էր ծննդի նվազմանը:

Վերջին 15 տարիների ընթացքում բազմաթիվ պատճառներով Հայաստանում բնակչությունը նվազեց:

Հեռանկարում ծնվող երեխաների թիվը: Ներկա պայմաններում Հայաստանում բնակչության զարգացման օրինաչափությունները ձևավորող գործոնների դերի, դրանց բնույթի փոփոխության, մի շարք նոր գործոնների ձևավորման ընթացքի վրա մեծ է հանրապետությունում ստեղծված իրավիճակի դերը: Ինչպես նկատեցինք, պատերազմները, երկրաշարժը և ճգնաժամերը գեոֆոնդի վրա ազդում են ոչ միայն տվյալ պահին, այլև ապագայի առումով: Տվյալ պահին, երբ հայրենի հողի համար իրենց կյանքը հերոսաբար նվիրաբերում են ինքնապաշտպանության անձնուրաց ջոկատներում հազարավոր մարտնչողներ: Ապագայի առումով, երբ մատաղ կյանքի թելը չկտրվելու պայմաններում նրանք դեռ պիտի ծլար-

ծակեին, նոր սերունդներ արարեին, ապահովեին սերնդափոխության անվերջանալի շղթայի նորմալ ընթացքը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժողովրդագրական հետևանքները կհարատևեն մինչև 2006-2007թթ. և աստիճանաբար կմարեն, իսկ Ադրբեյջանի հետ չհայտարարված պատերազմի և այդ տարիներին տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական պատճառներով թելադրվող ժողովրդագրական գործընթացը պարբերաբար կարտահայտվի:

Այնուհանդերձ, նոր դարի սեմին ծնունդը ինչ-որ չափով կավելանա: Եթե արտագաղթի մասշտաբները խիստ փոքրամասն, նոր դարի սեմին սպասվում է ծնվող երեխաների բացարձակ թվի աճ՝ ի հաշիվ ամուսնացողների թվաքանակն ավելանալու և խառը ամուսնությունները նվազագույնի հասնելու շնորհիվ: Երրորդ հազարամյակի առաջին տասնամյակում ընտանիքների կազմում եղանակ կստեղծեն ամբողջ 1980-ականների բարձր ծնունդը: Այդ ընթացքում, ինչպես հիշտակվեց վերևում, տարեկան ծնվում էին 78-80 հազար երեխաներ: Նրանց մի մասը, անշուշտ, այսօր հայրենիքում չէ, բայց միևնույն է, XXI դարի սկզբներին, ինչպես նկատել ենք մեր նախորդ հրապարակումներում, ծնվող երեխաների բացարձակ թիվն ավելանալու միտում կդրսևորի:

1980-ական թվականների ամբողջ ընթացքի և 1990-ականների առաջին երկու տարիների բարձր ծնունդը XXI դարի առաջին տասնամյակում փոքր-ինչ կաշխուժացնի նորածինների երևան գալը, և այն ելևէջներով կարտահայտվի ոչ միայն նոր դարի առաջին, այլև երրորդ և հինգերորդ տասնամյակների ընթացքում՝ հաջորդաբար դրսևորելով մարվող ալիքի անդրադարձ:

Գալիք տարբեր տասնամյակներում ծնունդը կարող է ավելանալ կամ նվազել, սակայն նվազման միտումը կշարունակվի XX դարի վերջին և XXI դարի առաջին տասնամյակի մեծ արտագաղթի պատճառով: Ծննդի նվազումը տեղի կունենա նոր դարի երկրորդ, չորրորդ և վեցերորդ տասնամյակների ընթացքում: Դա պայմանավորված է 1994թ. մինչև օրս սկիզբ առած ցածր ծնունդով, որոնք ամուսնության տարիք կթևակոխեն երկրորդ տասնամյակի ընթացքում: Ինչպես հայտնի է, 2003թ. ծնվել են 1990 թվի ծնվածների միայն 44,4 տոկոսը:

Պաշտոնական տվյալներով ծննդաբերության ընդհանուր գործակիցը 1990թ. 22,5 մարդուց իջավ և 2003թ. կազմեց 11,1, մահացությունը՝ 8,0, բնական աճը՝ 3,1 մարդ:

Բանն այն է, որ 1993-2003թթ. ծնվածների բացարձակ տվյալներն իրական պատկերը ճիշտ են արտահայտում: Ինչ վերաբերում է բնակչության 1000 շնչի հաշվով ծննդաբերության և մահացության վերաբերյալ պաշտոնական վիճակագրության տվյալներին, ապա դրանք հիմնված են սխալ ելակետային սկզբունքների վրա: Քանի որ արտագաղթած բնակչության այն մասը, որոնք տասնյակ տարիներ ապրում և արարում էին օտար երկրներում և մայր հայրենիքում մնում էին գրանցված, համարվե-

ցին մշտական բնակիչներ: Հետևաբար ծնվածների և մահացածների բացարձակ թիվը 1000 շնչի հաշվով իրականում բաժանվում է բնակչության ավելի մեծ թվի վրա: Արդյունքում՝ ծննդաբերության և մահացության ցուցանիշները մեխանիկորեն նվազում են: Իրականում այդ գործակիցները պետք է հաշվարկել Հայաստանում մշտական գրանցում ունեցող բնակչությունից զաղթի մեջ գտնվողներին բացառելու միջոցով, քանի որ նրանց ծնունդն ու մահը երկրի վիճակագրական տվյալներում չեն արտահայտվում: Տվյալ դեպքում բնակչության 1000 շնչի հաշվով ծնվողների և մահացողների թիվը կկազմի ավելի բարձր:

Այն, ինչ ցույց է տրված ԱՎԾ-ի 1993-2003թթ. ժողովածուներում, ներկայացվում են բավականին ցածր թվերով, որոնք սխալ են:

Վերջին 10-12 տարիների ընթացքում երկրում ստեղծվել է մի այնպիսի կացություն, երբ անհնարին է Հայաստանում մշտական բնակչության իրական ճշգրիտ թիվը և նրանից բխող ժողովրդագրական բնութագրությունը ներկայացնելը:

Ժամանակի ընթացքում, Առաջին համաշխարհային պատերազմի, Մեծ եղեռնից հետո համահայկական գաղթօջախներ էին գոյացել Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Վրաստանում, ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Հունաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում, Լեհաստանում, Ավստրալիայում, Կանադայում, Աիրիայում, Լիբանանում, Իրանում, Եգիպտոսում, Հնդկաստանում և այլ երկրներում:

Ինքնաբերաբար կատարվող զաղթի հետևանքով 1988թ. դրանցում հայ բնակչության համահավաքը և խիստ կենտրոնացումը ուղեկցվեց նոր գաղթօջախների հանդես գալով աշխարհի բոլոր ծագերում, մայր ցամաքներում Արևմտյան և Արևելյան Եվրոպայի, Լատինական Ամերիկայի բոլոր երկրներում, Արաբական աշխարհում, Աֆրիկայում և այլուր:

Հնարավոր կլինե՞ր ինչ-որ չափով խուսափել այս երևույթներից, եթե արտագաղթը լինե՞ր չափավոր, տեղի չունենա՞ր ինքնաբերաբար՝ տարեց-տարի ավելացող մասշտաբներով: Եվ եթե երևույթների ընթացքը, ով գիտե, իշխանությունների թույլ տված սուբյեկտիվ գործոնի բացակայության պատճառով բարվոք դրսևորվե՞ր, ժամանակի ընթացքում թե՛ լեզալ, թե՛ անլեզալ գաղթականների մի մասը կարող է՞ր չարտագաղթել և կամ ետ վերադառնալ հայրենիք: Պետք է ասել, որ արտագաղթի իմաստով երկիրը հայտնվել է մի խորը վիճի մեջ:

Արտագաղթն այդ մասշտաբներով տեղի չէր ունենա, եթե «ռեֆորմների» պայմաններում իշխանության գլուխ չկանգնեին իր ժամանակին չկայացած մարդիկ, որոնց համար հայ ժողովուրդը ոչ մի հետաքրքրություն չէր ներկայացնում, բացի անձնական մոլուցքից:

Հայտնի է, որ անժամանակ և հախուռն սեփականաշնորհումների հետ միասին գաղթը բացատրվում է նաև էներգետիկ ճգնաժամով, Իսկ այն հարուցված էր արհեստականորեն, իշխանավորների կողմից: Բայց

այսօր է պարզ դառնում, որ էներգետիկ «ճգնաժամը» ավելի շուտ սադրանք էր, ոմանց համար միլիոններ դիզելու միջոց: Այլապես ինչով բացատրել այն, որ թեև 1997թ. արտադրվել է 290 մլն կվտ/ժ ավելի քիչ էլեկտրաէներգիա, քան 1993թ. (պաշտոնական վիճակագրությունը վկայում է, որ 1993թ. արտադրվել է 6311,1 մլն կվտ/ժ, իսկ 1997թ.՝ 6021,1 մլն կվտ/ժ), բայց «սահող» գրաֆիկը չկա, էլեկտրաէներգիայից ամեն մեկը օգտվում էր իր հնարավորության չափով: Ի՞նչ էր լինում արտադրված էլեկտրաէներգիան, ո՞ւր էր գնում: Իշխանավորները ժողովրդին ինչո՞ւ մղեցին ծանր փորձությունների: Ո՞ւմ հետ էին հաշվեհարդար տեսնում՝ ժողովրդի՞, ընդդիմության՞, թե՞ աստվածային արարչագործության հրաշքի՞ չքնաղ Սևանի, որի ջրերը լճում խիստ նվազեցին, թե՞ անտառագուրկ մի երկրի անտառների հետ:

Այո, դա 1991-1993թթ. ծնունդն էր, երբ թափառական դարձած հազարավոր մարդիկ ցրտին ու սառնամանիքին լուսացնում էին «Զվարթնոց» օդանավակայանում, ուր ասեղ գցելու տեղ չկար: Մայր ու մանուկ, կին թե տղամարդ, ահել թե քահել, ճամպուրակները կապած, երեխաներին ցրտից պաշտպանելու համար կրծքներին սեղմած կամ անկողնում փաթաթած՝ շտապում էին օր առաջ լքել կենսատու մայր հայրենիքը, գլուխներն ազատել ստեղծված դժոխային պայմաններից:

Ովքե՞ր, այդ ովքե՞ր պատասխան պիտի տան, կանգնեն ժողովրդի ու պատմության ահեղ դատաստանի առջև, զամվեն արգահատանքի սյունին ոչ միայն «ալան-թալանի», կողոպուտի, կազմավորված տնտեսությունը կազմալուծելու (չէ՞ որ հենց այդ տարիներին հապշտապ և անժամանակ սեփականաշնորհվեց գյուղատնտեսությունը, շատ արդյունաբերական ձեռնարկություններ փակվեցին, տրանսպորտը գրեթե դադարեց երթևեկելուց, շտապ օգնության մեքենաները՝ հիվանդներին վրահասու լինելուց, մարդիկ փողոց նետվեցին, քանզի բնակարանները անտանելի ցուրտ էին...), այլև գերազանցապես այն բանի համար, որ 3,5 միլիոնանոց ժողովրդի մեկ երրորդը թողեց հայրենիքը, տուն ու տեղը, հարազատներին և այսօր դեգերում է օտար ափերում, օտար երկնակամարների տակ: Ո՞վ պետք է պատասխան տա այն եղեմնի համար, որ դրսում ծնված հայ մանուկը ծնված օրից այլևս հայ չէ, նա չի ձևավորվում հայեցի հոգեկերտվածքով ու աշխարհըմբռնումով, չի տիրապետում հայերենին, չի սովորում հայ գիր ու գրականությամբ, արվեստով, լեզվով, բառ ու բանով, սովորությունով, միստ ու կացով, վարք ու բարքով, կենցաղով, կեցվածքով, որով էլ փակվում է նրանց տունդարձի ճամապարհը:

Ի՞նչ արեցինք: Այլ երկրների, այլ ժողովուրդների հետ տնտեսապես փոխսերտանելու փոխարեն, սերտաճեցինք մեր անմեղ մանուկներով, ծնված և դեռևս ապագայում ծնվող նորածիններով, հայ գենոֆոնը ոչնչացնելով: Եթե դա եղեմն չէ, ապա ի՞նչ է:

Գաղթի քաղաքականության տեսանկյունից չափազանց կարևորվում է հայրենական կապիտալը երկրում ներդնելը, դրանց ուղղությունն-

րի ընտրությունը, իրար փոխարինող տնտեսության այն ճյուղերում ներդրելը, որոնք բարձր արդյունավետության հետ միասին կապահովեին ավելի մեծ զբաղվածություն: Կապիտալն արտահոսեց արդյունավետ ներդրման ոլորտ, կիրառման համար օրենսդրական դաշտ և իրավական պաշտպանվածություն չունենալու, այդ կապիտալը կորցնելու վախի և վտանգի ազդեցության ներքո: Արտադրության մասշտաբների անկման հետ միասին դրան նպաստեցին նաև ենթակառուցվածքային (ծառայություն, տրանսպորտ և այլն) համակարգի ցածր մակարդակը, հանրապետության սահմաններում ձեռներեցությունը ակտիվորեն չխրախուսելու, հայրենական արտադրողների շահերը և իրավունքները, մասնավորապես աշխատանքային իրավունքները պաշտպանելու օրենսդրական նորմերի բացակայությունը, թերաձակ և անգործունակ հարկային քաղաքականությունը:

Այսպիսով, աշխատուժի առաջարկի նկատելի բարձրացումը, որ գոյանում էր հասարակական արտադրության մասշտաբների անկման հետևանքով, և ուղեկցվում էր աշխատանքից ազատվողների թվաքանակի աճի, աշխատուժի պահանջարկի խիստ նվազման, աշխատանքային տարիք մուտք գործող, տնտեսապես ակտիվ տարիքի բնակչության աննախընթաց աճի օբյեկտիվ ընթացքի, Ադրբեյջանից բռնագաղթված հայ բնակչության հոծ զանգվածների առկայության հետ, զարմվեց հետընթաց ապրող և անընդհատ կծկվող հասարակական արտադրության պատճենին: Աշխատուժի առաջարկը, մերթ լճանալով, մի պահ ընկրկեց դրա պահանջարկի առջև, մերթ հորդանալով՝ տարբերայնորեն դուրս եկավ ափերից, տեղի տալով զանգվածային արտագաղթի, գործազրկության, աշխատատեղը ինքնակամ լքելու հետևանքով չաշխատող բնակչության ստվար զանգվածների գոյացմանը: Գործընթացը շարունակվում է, այն տարբերությամբ, սակայն, որ եթե 1988-1993թթ. միջպետական գաղթի քառսի տարիներին արտագաղթի հիմնական դրոպապատճառների մեջ որոշիչը փախստականներն էին, աղետի և սահմանամերձ գոտու բնակիչները, ապա վերջին 10-12 տարում որակապես փոխվել են արտագաղթի դրոպապատճառները: Այն ներկա փուլում բարոյահոգեբանականի հետ միասին հիմնականում տնտեսական բնույթ է կրում և գերազանցապես ընդգրկում է Հայաստանի մշտական բնակչությանը: Դա կապված է Հայաստանում աշխատանքի շուկայի ձևավորման ընթացքում աշխատուժի պահանջարկի և առաջարկի անհաշվեկշռության ավելի խորացման, աշխատանքի միջազգային շուկայում հայ աշխատավորական զանգվածների մասնակցության աստիճանի բարձրացման հետ: Դեր են խաղում ՀՀ և միջազգային աշխատանքի շուկաների տարողունակության աճի տեմպերի և աշխատուժի արժեքների անհամեմատելի մեծ տարբերությունները:

Հողատեր գյուղացիների մի մասը հողը մշակել և անասնապահությամբ զբաղվել չի կարողանում և, ի վերջո, համալրում է արտագաղթողների, քաղաքներում աշխատանք փնտրող գործազուրկների շարքերը՝ ընդ-

լայնելով աշխատանքի շուկան: Աշխատանքի շուկան ինչ-որ չափով ընդ-
լայնվում է նաև գյուղատնտեսական մթերքների վաճառքի հետ կապված
գործարքներում:

Արտագաղթը, ամենից առաջ, ազդում է բնակչության գեոֆոնդի
վրա: Այդ ազդեցությունն արտահայտվում է ուղղակի և անուղղակի առու-
մով: Ուղղակի, երբ արտագաղթի չափով պակասում է բնակչությունը: Օ-
րինակ՝ 1991-2003թթ. լեզալ և անլեզալ բնույթ կրող արտագաղթի պատ-
ճառով ՀՀ բնակչության գաղթի բացասական մնացորդը կազմել է մոտ
մեկ միլիոն 400 հազար մարդ: Անուղղակի, երբ նվազում է բնակչության
բնական աճը, քանի որ երեխաները ծնվում են այլ երկրներում:

Արտագաղթը հանգեցնում է մայր երկրի բնակչության սեռատարի-
քային կազմի ձևախեղմանը, ընտանիքների փոքրացմանը, ամուսնության
շուկայում առաջարկի ու պահանջարկի հարաբերակցության խեղաթյուր-
մանը:

Փաստորեն փոխվել է նաև բնակչության տարիքային բուրգը: Ի
հաշիվ արտագաղթող երիտասարդության՝ բնակչությունը ծերանում է:
Բնակչության թվակազմում ծեր բնակչության տեսակարար կշռի բարձ-
րանալը ուղեկցվում է աշխատանքային և անչափահաս տարիքի բնակ-
չության տեսակարար կշռն իջնելու հետ: Ուստի ծերանում է նաև աշխա-
տանքային տարիքի բնակչությունը:

Արտագաղթը հանգեցրել է ծնվող երեխաների թվի նվազմանը, մեկ
կնոջ հաշվով ծնված երեխաների թվի կտրուկ անկմանը:

Ձանգվածային արտագաղթի հետևանքով ընդհատվել է որակյալ
աշխատուժի վերարտադրության նորմալ ընթացքը, խաթարվել են աշխա-
տանքային տարիքի սերնդափոխության շղթայի օղակները:

Բնակչության արտագաղթին մասնակցել են զանազան սոցիալ-ժո-
ղովրդագրական խմբեր: Դրանք տարբերվում են նաև իրենց չափերով,
սեռատարիքային կազմով: Այդ սոցիալ-ժողովրդագրական խմբերի նման
անհամաչափ մասնակցությունը հանգեցրել է հանրապետության բնակ-
չության որակական կազմի փոփոխության, քանի որ գնացողների մեջ
մեծ տոկոս են կազմում գիտատեխնիկական առաջընթացի ջախակիր
բարձր որակավորման երիտարդությունը: Բնակչության գաղթի այդ ընտ-
րանքային (սելեկտիվ) ֆունկցիան Հայաստանում բացասական դրսևո-
րում է ունեցել:

Արտագաղթը հանգեցրել է հայրենիքում աշխատող բնակչության
բեռնվածության բարձրացմանը չաշխատող և խնամքի տակ գտնվող ան-
ձանցով (սպառողներով): Այդ բեռնվածությունը հատկապես բարձրացել է
թոշակային տարիքի բնակչության հաշվին:

Ժամանակավոր արտագաղթը անվերադարձ գաղթի հիմք է դառ-
նում: Վերադարձի խնդիրը առնչվում է ոչ միայն մայր հայրենիքում տեղի
ունեցող սոցիալ-տնտեսական դրական կամ բացասական տեղաշարժե-
րի, այլև, ինչպես նշվեց, արտագաղթողների սերտաճման՝ լեզվի, ազգա-

յին մշակույթի, արվեստի, հոգեբանական կերտվածքի և ազգային այլ արժանիքների կորստի ու նոր արժեքների ձևավորման հետ: Փաղտմիք չէ, որ Հայաստանից արտագաղթած մեր հայրենակիցներին (և ոչ միայն), մասնավորապես աճող սերնդին, սպառնում է ծուլման վտանգը: Դա, անշուշտ, առաջին հերթին վերաբերում է երեխաներին, նրանց դպրոցական կրթությանը և ապա՝ խառը ամուսնություններին: Մի դեպքում ծուլվում է գաղթականը՝ իր սովորույթներով, ազգային առանձնահատկություններով, մյուս դեպքում ծնվում է արդեն ասիմիլացված քաղաքացին: Նրանք իրենց մանկությունն անց են կացնում և դպրոցական կրթությունն ստանում են այլ միջավայրում: Օրինակ՝ ԱՊՀ երկրներում հանգրվանած երեխաները հումանիտար կրթությունը ստանում են ռուսական դպրոցներում, այլ երկրներում ապաստանածները՝ այդ երկրի մայրենի լեզվով: Վերադառնալիս նրանց համար դժվար է այլ լեզվի իմացության հիման վրա Հայաստանում հայերենով բազմաթիվ առարկաների գծով գիտելիքներ յուրացնելը և համապատասխան պաշար ամբարելը: Մտածողության կողմ փոխվում է, լեզվամտածողության նորմալ ընթացքը՝ խաթարվում: Ուստի ներգաղթի քաղաքականության մեջ պարզություն պետք է մտցնել նաև այս հարցում:

Գործընթացն ինչ-որ ձգձգվում է հայերով խիտ բնակեցված բնակավայրերում, բայց միևնույն է, իշխող միջավայրում պահպանելով մշակութային որոշ առանձնահատկությունները, ծուլումը հարթում է իր ճանապարհը, առանց հարկադրանքի կամ բռնության:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՀՈՍՔԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ, ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

Հայաստանը կանգնած է բնակչության գաղթի սոցիալ-տնտեսական և ժողովրդագրական քաղաքականություն մշակելու փաստի դեմ հանդիման:

Իրոք, Հայաստանը ներկա և մոտ ապագայի կտրվածքով ի՞նչ քաղաքականություն պետք է վարի «ավելցուկ» բնակչության հարցերը լուծելու համար: Խրախուսե՞լ արտագաղթը, թե՞ ընդհակառակը, մշակել սոցիալ-տնտեսական զարգացման մի այնպիսի ծրագիր, որով երկրի «ավելցուկ» բնակչությանը տեղում մնալու երաշխիք ընձեռվի: Կամ սոցիալ-տնտեսական ներկա կացությամբ և մոտ ապագայում սպասվելիք դրական տեղաշարժերով Հայաստանն ի վիճակի լինի ընդունել, բնակեցնել, զբաղմունքով ապահովել, լուծել երեխաների կրթության հարցերն ու խնդիրներն իր այն քաղաքացիների, որոնք այսօր Հայաստանում չեն և անլեզալ գաղթականներ են: Արտագաղթը խրախուսվում է այն դեպքերում, երբ առկա է «ավելցուկ» բնակչություն, որին տվյալ երկիրը չի կարողանում ապահովել համապատասխան զբաղմունքով, կամ զբաղված բնակչության աշխատուժի արժեքը, աշխատավարձի մակարդակը ցածր

են ապրուստի միջին մակարդակից: Դեր են խաղում բնակարանով ապահովվածության, թոշակների, նպաստների, մայրության ու մանկության սոցիալական պաշտպանվածության, երեխաների կրթության և դաստիարակության համապարփակ խնդիրները: Ըստ այդմ էլ սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության ծրագրերում ճշգրտումներ պետք է մտցնել՝ նկատի առնելով սոցիալ-տնտեսական, այդ թվում, զբաղվածության և ժողովրդագրական քաղաքականության բնույթը, ուղղվածությունը, նպատակները, սկզբունքները:

Բուն հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է.

Նախ, հանգամանորեն բացահայտել այն դրդապատճառները, որոնք Հայաստանից բնակչության զանգվածային արտագաղթի առիթ և հիմք դարձան:

Երեւոթող, գնահատել այդ դրդապատճառների կենսունակությունը, նոր պայմաններում արտագաղթը կամ ներգաղթը պայմանավորող ռազմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ո՞ր գործոններն են կորցրել իրենց ուժը և անհետացել: Կամ ի՞նչ նոր գործոններ են հանդես եկել, որոնք կարող են վճռական դեր խաղալ ոչ միայն արտագաղթած բնակչության մի հատվածի վերադարձն ապահովելու, այլև արտագաղթի նոր ալիքի տեղիք չտալու համար: Դրանք հիմք կծառայեն Հայաստանի հետ բնակչության միջպետական տեղաշարժերի միտումները ինչ-որ չափով բացահայտելու համար:

Երեւոթող, բացահայտել և գնահատել բնակչության արտագաղթի դրական նշանակությունը, բացասական հետևանքները հանրապետության ինչպես սոցիալ-տնտեսական, պաշտպանական, այնպես էլ ժողովրդագրական չափանիշների առումով:

Չորրորդ, պարզել մոտ ապագայում աշխատունակ տարիքի բնակչության չափանիշները, աշխատուժի առաջարկի և պահանջարկի հարաբերակցությունը, աշխատանքի շուկայի վարքագիծը, «ավելցուկ» բնակչության աճի միտումները, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման հետ դրանք չափակցելու հնարավորությունները:

Հինգերորդ, մշակել երկրից աշխատանքային գաղթի ժամանակավոր արտահանման կազմակերպման պայմանները:

Հայաստանի հետ բնակչության միջպետական տեղաշարժերն իրենց դրական նշանակության հետ մեկտեղ ունեցել են նաև բացասական հետևանքներ: Դրական նշանակությունը գերազանցապես հանդես է գալիս սոցիալ-տնտեսական առումով, բացասականը ձևախեղում է ժողովրդագրական զարգացման ընթացքը:

Հայաստանի հետ միջպետական տեղաշարժերի դրական նշանակությունն արտահայտվել է.

1. Հայաստանից արտագաղթող բնակչության հիմնական զանգվածը այլ երկրներում, թեև մեծ զոհաբերությամբ, ընդգրկվել է զբաղմունքի որևէ բնագավառում: Դրանով իսկ զաղթականների մեծ մասը սեփական

վաստակով ապահովել է իր և ընտանիքի գոյությունը, փրկվել գործազրկությունից և դրանից բխող բացասական սոցիալական ու բարոյական արժեզրկման վտանգից,

2. նպաստել է մայր երկրում բնակչության մի զգալի հատվածի գոյապահպանությանը, նույնիսկ կենսագործունեությանը՝ իրենց աշխատանքային վաստակից ինչ-որ չափով բաժին հանելով մայր երկրում բնակվող հարազատներին: Արտասահմանում հայ գաղթականների վաստակը, որը տասնյակ անգամներ գերազանցում է մայր երկրում նույնատիպ աշխատանքներ կատարող մարդկանց վաստակին, արտագաղթի չափերն ավելացնող և ներգաղթը կաշկանդող վճռական գործոն է,

3. մեղմացրել է մայր երկրում գործազրկության պոտենցիալը և սոցիալական լարվածության ավելի սուր արտահայտվածության ընթացքը, չնայած նման արտագաղթի պայմաններում, անգամ, գործազրկությունն օրեցօր ավելանում է՝ բացառությամբ ֆինանսավարկային և տեղեկատվական համակարգում,

4. արտագաղթը շատ չնչին չափով մեղմել է նաև մայր երկրում բնակչության հետագա խիստ բևեռացումը: Շոշափելով նաև ծայրահեղ աղքատության մեջ ընդգրկված որոշ մարդկանց շահերը՝ կասեցրել է բնակչության այդ զանգվածի մի մասին թշվառության գիրկը նետվելու ընթացքը,

5. որոշ չափով սատար է կանգնել պրոֆեսիոնալ որակավորում ունեցող աշխատուժի հետագա ապահովակավորումից և բարոյական արժեզրկումից շեղվելու ընթացքին,

6. թեև աննշմարելի, բայց ինչ-որ չափով խթանել է մայր երկրում ձեռներեցության թոթով քայլեր ձեռնարկելուն, մասնավորապես մասնավոր առևտրի ցանցի ընդլայնման, բնակչության սպասարկման, ծառայությունների ոլորտի և, որոշ չափով, փոքր գործարարության աշխուժացման առումով:

Տնտեսական առումով ի՞նչ բացասական հետևանքներ է հարուցել արտագաղթը:

Հակիրճ և ոչ ամբողջական դրանք կարելի է խմբավորել:

1. Նպաստել է հայրենական կապիտալի արտահանությանը, որը հետևից մագնիսի պես ձգել է երիտասարդությանը: Երիտասարդությունը բարոժների նման սկսեց տատանվել՝ անկախ կատարած աշխատանքի բնույթից, որակավորման աստիճանից, պրոֆեսիոնալ մասնագիտական հատկանիշներից: Բնակչության արտագաղթն իր հերթին ավելի թափ հաղորդեց կապիտալի արտահանության հետագա ընթացքին: Պակասեցին արտադրության մեջ կապիտալ ներդրումները, որի հետևանքով չապահովվեց հասարակական արտադրության ոչ միայն ընդլայնված, այլև պարզ վերարտադրությունը: Նեղացան ու կծկվեցին արտադրության մասշտաբները՝ տեղի տալով հասարակության ծայրահեղ բևեռացման:

2. Արտագաղթը չի բխում երկրի պաշտպանունակության և ռազմական հզորության զարգացման շահերից: Արտագաղթը նախ՝ ընդգրկում է նաև զորակոչային տարիքի երիտասարդությանը՝ հանգեցնելով նրա ընդհանուր թվաքանակի նվազմանը: Արտագաղթի պատճառով այն ավելի զգալի կդառնա 2010 թվից սկսած, երբ այդ տարիք կթևակոխեն 1990-ականների վերջերին ծնված տղաները, որոնք, ինչպես նկատեցինք, շատ քիչ էին: Չմոռանանք, որ բանակը երկրի ազգային անվտանգության կարևորագույն պայմաններից մեկն է: Երկրորդ, արտագաղթն ընդգրկում է սահմանամերձ գոտիների բնակչությանը: Երրորդ, արտագաղթյալն ռազմավարական ճյուղերում ընդգրկվածներին, մասնավորապես «ուղեղների»:

3. Արտագաղթի պատճառով երկիրը տուժում է, մանավանդ, երբ նրա քաղաքացիները մեկնում են վաստակի համար: Երիտասարդությունը չի մասնակցում իր երկրում ՀՆԱ ստեղծմանը: Նա այն արարում է մայր երկրի սահմաններից դուրս՝ իր ստեղծածով լիովին սատար չկանգնելով մայր երկրի գոյապահպանության, ազգային անվտանգության և ազգային տնտեսության զարգացման խնդիրներին, էկոնոմիկայի վերարտադրության ընթացքին: Դա նշանակում է, որ մայր երկիրը զրկվում է սեփական արտադրողների հաշվին նաև պետական բյուջե մուտքագրվող միջոցներից: Դրանք կարող էին ծառայել ոչ միայն արտադրության աշխուժացման, նրա ընդլայնման, այլև սոցիալական խնդիրների լուծման նպատակներին: Արտագաղթի բացասական կողմերը թվարկելիս, հավանաբար, դա մղվում է առաջին պլան:

4. Երկրի և հասարակության համար անցանկալի հետևանքներով է հղի ուղեղների, դեֆիցիտային մասնագիտությունների և, ընդհանրապես, պրոֆեսիոնալ բարձր որակավորման մասնագետների արտագաղթը: Դրա հետևանքով ազգային աշխատանքի շուկայի որակազրկումն արտահայտիչ է դառնում: Տվյալ դեպքում խստորեն վտանգվում է հայրենական աշխատանքային ներուժի արդյունավետությունը: Դա տեղի է ունենում ոչ միայն այն պատճառով, որ հայրենիքում ստացած նրանց մասնագիտական որակավորումը, նրանց օժտվածությունը չի ծառայում հայրենիքի շահերին, այլև այն, որ բարձր որակավորման աշխատուժի արժեզրկումը օրեցօր թափ է առնում², ուղեղների արտահոսքը ուղեկցվում է դեպի ավելի շատ վաստակ ապահովող աշխատանքի բնագավառներ: Համապատասխան վաստակի և աշխատանքի հեռանկարի բացակայության պատճառով նրանք տեղափոխվում են իրենց որակավորման հետ առնչություն չունեցող ցածր որակավորման աշխատանքների ոլորտներ: Դրանով իսկ ոչ միայն անիմաստ վատնվում է մարդկային կապիտալը, այլև դանդաղում է նրա կուտակումը, քանի որ մասնագետները դիմում են շատ պարզ

² Российский социально-политический вестник, 1995, N2, с. 7-8.

գիտելիքներ պահանջող, բայց արագ օգուտ բերող զբաղմունքների³։ Իր հերթին բարձր արդյունավետություն ապահովող ներուժի որոշ մասը թե՛ երկրի ներսում, թե՛ դրսում անուշադրության է մատնված։ Ուղեղների արտազաղթից շահում են նրանց ընդունող երկրները, քանի որ այդ երկրները, ծախսեր չկատարելով կրթության, պրոֆեսիոնալ մասնագիտական ուրակավորման համար, տնօրինում են պատրաստի կադրերի։

5. Շատերը, ազգային շուկայում գրկված լինելով մասնագիտական զբաղվածությունից, կորցնում են կապը աշխատանքի շուկայի հետ։

6. Վերը թվարկված պատճառներով մայր երկրում իջնում են արտադրության կազմակերպման մակարդակը, արտադրանքի որակական ցուցանիշները, աշխատանքի արտադրողականությունը, մրցունակությունը։

7. Հասարակությունը մայր երկրում արտադրողից ինչ-որ չափով վեր է ածվում սպառողի։

Հայաստանի շահերը թելադրում են գաղթի ընթացքում ընդգրկվել արտաքին աշխատանքի շուկայում և շուկայի հետ փոխսերտաճել պետական հիմունքներով։ Դա աշխատանքի շուկայի գերլարված իրավիճակից դուրս գալու ուղիներից մեկն է։ Դա հնարավորություն կընձեռի արտազաղթը մեղմելու, դրա չափերը պակասեցնելու, հետևաբար ծնունդը ավելացնելու համար։

Այդ նպատակով աշխատանքի միջազգային բաժանման մեջ Հայաստանը կարող է օգտագործել իր աշխատանքային ներուժը։ Որոշելով նրա չափերը՝ պետությունը պետք է նպաստի բարձր որակավորում ունեցող աշխատուժի ժամանակավոր արտահանությանը, համապատասխան նախադրյալներ ստեղծի աշխատանքային ներուժի որակավորման մակարդակն աստիճանաբար միջազգային չափանիշներին մոտեցնելու համար, մշակի բանական-ազնավարական քաղաքականություն միջազգային մասշտաբներով աշխատուժի արտազաղթի և ներգաղթի համար։

Բնակչության արտաքին գաղթի կազմակերպումը, զանգվածային հոսքերի ուղղությունների որոշումն ու կարգավորումը Հայաստանի գաղթի քաղաքականության ոլորտից գրեթե դուրս է թողնվել, այն կարող է լինել միանգամայն նոր երևույթ։ Հանրապետության համար աշխատուժի ժամանակավոր արտազաղթի քաղաքականության առանցքը պետք է դառնան արտազաղթող բնակչության հավաքագրումը, ուղղվածության ապահովումը, որը բացառապես հետապնդի ազգային խնդիրների և շահերի լուծման նպատակ։ Նման արտազաղթը հաճախ դիտվում է «ավելցուկ» բնակչությունից և «ավելցուկ» աշխատուժից ազատվելու միջոց։

³ Նույն տեղում։

Պետական մակարդակով աշխատուժի ժամանակավոր արտագաղթի ուղին չափազանց կարևոր է նաև երկրի ներսում աշխատանքի շուկան ձևավորելու և կարգավորելու առումով:

Ուսումնասիրության նպատակը արտաքին միգրացիայի պատճառահետևանքային կապերի բացահայտումը և մեղմելու ուղիների կանխատեսումն է:

Բացառիկ հիմնավորմամբ մեծ տեղ է հատկացվելու արտագաղթը մեղմելու, վերացնելու և ապագայում ներգաղթը աշխուժացնելու կարևորությանը: Որպես արտագաղթը մեղմելու կռվան՝ առաջին պլան է մղվում զբաղվածության հիմնախնդիրների համապարփակ քննարկումը քաղաքներում և գյուղական միջավայրերում:

Պետությունը տնտեսական լծակների օգնությամբ պետք է սահմանափակի բնակչության արտագաղթը գյուղական վայրերից դեպի քաղաքներ և խրախուսի նրանց շարժը խոշոր քաղաքներից դեպի քիչ բնակեցված և փոքր քաղաքներ:

Գաղտնիք չէ, որ արտերկրներից գյուղատնտեսական մթերքների չվերահսկվող հոսքը մեծ վտանգ է ազգային արտադրության գոյատևման համար. դա նաև արտագաղթը չափավորելու կարևոր երաշխիք կարող է դառնալ:

Հարկավոր է այդ ներմուծումը փոխարինել տեղական ապրանքների արտադրությամբ, որը կբարձրացնի բնակչության զբաղվածությունը և կիջեցնի արտագաղթը:

Ուստի անհրաժեշտ է մշակել արտահանման իրական ռազմավարություն, որով ինչ-որ չափով կարողանալ բանական դարձնել զբաղվածության մոդելը և դրանով իսկ նպաստել բնակչության արտագաղթի նվազմանը և ներգաղթը խթանելուն:

Գաղթի իրավիճակի գնահատումը թերի կլինի, եթե ինչ-որ ձևով չկանխատեսվի միջպետական գաղթի գործընթացների զարգացման միտումների⁴ հավանական ընթացքը XXI դարի նախաշեմին:

⁴ Հարցը ինչ-որ չափով շոշափվում է հետևյալ հրապարակումներում. Ходжабеян В., Миграционные процессы в Армении, ж. "Миграция", М., 1997, N 4, с. 29-32 (ռուսերեն և անգլերեն), նույնի՝ Управление миграционными процессами в республике, Международный журнал "Проблемы теории и практики управления", М., 1998, N3, с. 68-71; Возможность и регулирования миграции населения РА, նույն ամսագրի 2000 թ., N 3, էջ 25-29; Миграции в трансформирующемся обществе "Аннотированный библиографический указатель литературы, изданной в странах СНГ. 1992-1999 гг.", ответственный редактор Жанна Зайнчковская, М., 2000г. գրքի 41-58 էջերում զետեղված Վ.Խոջաբեկյանի՝ Հայաստանի մասին հոդվածը, Դրոշակ, 1997, N 10, էջ 32-35, Դրոշակ, 2001, N 2, էջ 202-216, Կարապետյան Ս., Արտաքին միգրացիան և նրա ուղղությունները Հայաստանում, Հայաստանի մարդկային զարգացման զեկույց, 1996, կոորդինատոր Տեր-Նիկողոսյան, հովա-

Մի բան հստակ պարզ է, որ Հայաստանում մոտ ապագայում «ավելցուկ» բնակչությունը ներկայիս նման կշարունակվի պահպանվել, նույնիսկ առանձին փուլերում թափ առնել: Դա առաջին հերթին կապված է հանրապետությունում սպասվելիք ժողովրդագրական իրավիճակի, ինչպես նաև այլ երկրներում հարյուր-հազարներ կազմող հայ անլեզալ գաղթականների առկայության հետ: Հայաստանի աշխատանքի շուկայում «ավելցուկ» բնակչության պոտենցիալ ռեզերվ կարող է հանդես գալ մերձակա և հեռավոր սփյուռքը նայած դեպքերի զարգացման հետագա ընթացքին: Ուստի մոտ ապագայում ՀՀ բնակչության միջպետական գաղթի գործընթացների զարգացման հետագա ընթացքը կախված է նաև մի շարք պայմանականություններից (երբեմն անկռահելի): Այդ պայմանականությունների վարքագծի ձևավորման հիմքում ընկած են ոչ միայն ՀՀ, այլև նրա հետ կապված մի շարք երկրների սոցիալ-տնտեսական, աշխարհաքաղաքական առնչությունները, միջազգային մասշտաբով աշխատանքի շուկայի ձևավորման, համաշխարհային ընդհանուր տնտեսության զարգացման (վերելքի կամ համընդհանուր ճգնաժամային իրավիճակների, ահաբեկչությունների, օրինակ, 2000թ. սեպտեմբերին ԱՄՆ-ում, 2002թ. հոկտեմբերին Ռուսաստանում և դրանից առաջ կազմակերպված չեչնական զանազան ահաբեկչություններ) ընթացքը և այլն: Այդ առումով գաղթի քաղաքականությունը պետք է արտահայտի ոչ միայն առանձին երկրների լոկալ, այլև գործընթացում ընդգրկված բոլոր երկրների ընդհանուր շահերը:

Օրինակ, մոտ ապագայում արտաքին աշխարհից Հայաստանի Հանրապետության բնակչության ներգաղթի միտումները կարող են կանխորոշվել Հայաստանում սոցիալ-տնտեսական լարվածության տևականությունը աստիճանաբար հաղթահարելով, դարաբաղյան հակամարտությունը վերջնականապես հօգուտ Հայաստանի Հանրապետության լուծելով, արտաքին աշխարհում հայ անլեզալ գաղթականների նկատմամբ գաղթի քաղաքականության կիրառման ընթացքով, լեզալ գաղթականների աշխատանքային և սոցիալական ապահովվածության աստիճանով, ազգային և սոցիալական խտրականության որևէ կարգի դրսևորումներով, որևէ ժամանակահատվածում համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի երևան գալով և այլն: Չափազանց կարևորվում է արտասահմանում հայ լեզալ և անլեզալ գաղթականների վաստակի չափը:

Հայաստանում իրավիճակը որքան ուշ կարգավորվի, այնքան անհավանական կլինի նրանց վերադարձը:

Ուրեմն, առաջին հերթին, անհրաժեշտ է մտահոգվել հանրապետության իրավիճակը շուտափույթ կայունացնելու մասին:

նավորող՝ ՄԱԿ-ի զարգացման ծրագիր, Ե., 1996, էջ 11-13, Мхитарян С., Миграционное движение в Ереване, с.39-52 և այլն:

Երեխաների ծննդի չարդարացված ծախսերն ու չարաշահումները և ամուսնալուծությունը:

2001թ. մարդահամարը չտվեց մշտական բնակչության իրական պատկերը, քանզի համրապետությունից արտագաղթած բնակչության մի մասը, ինչպես նկատեցինք, գրանցված էր հայրենիքում, վաղուց ի վեր կտրված էր հայրենիքից, համարվեց մշտական բնակիչ, չնայած նրանք տասնյակ տարիներ է՝ ապրում և արարում են օտար երկրներում: Այդ բացը լրացնելու համար պետք է ունենալ մշտական և զաղթող բնակչության ճշգրիտ թիվը: Բնակչության ընդհանուր թվաքանակի հետ միասին պետք է կարողանալ ճշգրտել նրա սեռատարիքային կազմը, ծերացած բնակչության ընդհանուր թիվը՝ բնակչության տարիքային բուրգը ստանալու համար:

Արտագաղթը և ցածր ծնունդը հակասում են երկրի պաշտպանունակության և ռազմական հզորության շահերին: Այն ընդգրկում է, առաջին հերթին, զինակոչային տարիքի երիտասարդությանը: Նախորդ տասնամյակի համեմատությամբ 2010թ. զինակոչային տարիքի երեխաների թիվը կպակասի 2-2,5 անգամ: Համրապետությունում հասարակությունն արտադրողից մասամբ վեր է ածվում սպառողի, ավելանում են խնամքի տակ գտնվող ծերերը, քանի որ երիտասարդությունը արտագաղթի մեջ է, իսկ մի զգալի մասն էլ չի աշխատում:

Արտագաղթի խոշոր չափերի հետ միասին ծննդի մակարդակի վրա ազդել են նաև նյութական վատ պայմանները և սոցիալ-տնտեսական վատ գործոնները: Տեղի են ունենում ծննդի հետ կապված չարդարացված ծախսեր ու չարաշահումներ, այդ թվում՝ հիվանդանոցներում: Ամուսնացող զույգերն ունենում են մեկ կամ լավագույն դեպքում՝ երկու երեխա: Դրա հետ մեկտեղ, երեխաների թիվը նվազում է երիտասարդության, մասնավորապես աղջիկների չամուսնանալու հետևանքով: «Ամուսնության շուկայում» բարձրանում է աղջիկների առաջարկը, իջնում պահանջարկը: Աղջիկների որոշ մասն ուշ կամ բնավ չի ամուսնանում, տղաները՝ թերևս ուշ, բայց, այնուամենայնիվ, ամուսնանում են իրենց կամքով և ունենում են քիչ երեխաներ: Բանն այն է, որ նրանք մեծ մասամբ ամուսնանում են ոչ թե իրենց սերնդակից աղջիկների, այլ իրենցից շատ երիտասարդ (5-10 տարով փոքր) աղջիկների հետ և ունենում թվով քիչ երեխաներ: Իսկ տղաների սերնդակից աղջիկներին մեծ մասամբ ամբողջ կյանքի ընթացքում չի վիճակվում մայր դառնալ: Արտագաղթի մեջ գտնվող տղաներն ամուսնանում են նաև այլ ազգության պատկանող աղջիկների հետ: Աղջիկների համար, իհարկե, շատ լավ կլինի ամուսնանալ իրենց ազգությանը պատկանող տղաների հետ: Բայց, այնուհանդերձ, առաջին պլան է մղվում ամուսնությունը: Նրանց համար արդեն միևնույն է, ամուսնանում են սեփական ազգի տղաների հետ, թե ընտրում են խառը ամուսնություն, միայն թե մայր դառնան:

Արտագաղթի պայմաններում ավելանում են նաև ամուսնալուծությունները, թեև հայ ժողովրդին հատուկ է եղել աշխարհում ամենացածր ամուսնալուծությունը: Վերջինս բացատրվում է նրանով, որ հայ ընտանիքները մեծ են եղել, երեխաների թիվը շատ: Ամուսինները միմյանց հետ ինչքան էլ վատ հարաբերությունների մեջ գտնվելիս լինեն, ժամր ու թեթև են անում և որոշակի ժամանակից հետո անախորժությունները մատնում են մոռացության: Նրանք միշտ խորհում են այն մասին, որ միմյանցից բաժանվելու և նոր ընտանիք կազմելու դեպքում իրենց երեխաները կմնան խորթ մոր կամ խորթ հոր «հոգածությանը»: Դա, վերջին հաշվով, քննություն չի բռնում և հաղթում է առողջ բանականությունը:

Իսկ այժմ, որոշակի իմաստով, մեծ մասամբ այլ է ընտանիք կազմելու ընթացքը, երբ ամուսնալուծությունը «հոգ չէ»: Միայնակ մոր կարգավիճակով երեխաների հոգսը հոգալը դարձել է սովորական երևույթ:

Աղջիկների մի մասն էլ չի կարողանում ամուսնանալ կյանքում տեղ չունենալու, հաճախ աշխատանք չգտնելու և ապրուստ չհայթայթելու պատճառով: Քիչ չեն դեպքերը, երբ նրանք մի կերպ մեկնում են արտասահման և զբաղվում մարմնավաճառությամբ:

Ազգը, թեկուզ որքան էլ քաղաքակիրթ ու համապատասխան կրթական մակարդակ ունենա, կանգուն է ոչ միայն իր մշակույթով, ստեղծած նյութական և հոգևոր արժեքներով, այլև սերունդների հաջորդափոխությամբ, նրա բնական աճով:

Երկիրը գերծ պահել աճուրդի վտանգից

ՀՀ-ի վարած քաղաքականության հետևանքով սկիզբ առավ մեծագանգված արտագաղթը: Ստեղծված իրավիճակում եթե գլուխ չբարձրացնեն հարկադիր արտագաղթը, տեղի կունենար սարսափելի, գործազրկությունը ահռելի չափերի կհասներ: Հայ ժողովրդի նկատմամբ ՀՀ-ի՝ վարած հայաթափության քաղաքականությունը մեծ եղեռնագործություն էր: Արտագաղթը դեռ շարունակվում է: Ոճրագործություններ, որոնք անվերադարձ են: Դրանց հեղինակները պետք է բացահայտվեն, մերկացվեն, դատապարտվեն, որից մեկընդմիշտ քաղաքական դասեր քաղվեն:

Արտագաղթի վերստին աճող մասշտաբները ներկայումս կապված են նաև վերջին տարիների ընթացքում արտադրական մի շարք խոշոր օբյեկտների և ոլորտների մասնավորեցման, անհիմն կերպով օտար երկրների ներկայացուցիչներին էժան գներով նվիրաբերելու փաստի հետ (Արմենտել, կոմյակի գործարան, ոսկու, պղնձի, պեռլիտի և այլ հանքեր, ջրատար և այլն):

Երկիրը հանել են աճուրդի:

Էլեկտրաէներգիայի մի զգալի մասը անհետ վատնվում է: Էլեկտրա-ցանցերը մասնավորեցնելիս իբր թե կփրկվեն այդ կորուստները: Ի՞նչ է, կառավարությունն անճարակ էր, ինքը չէ՞ր կարող այդ վիթխարի կորուս-

տը վերականգնել և դրա հաշվին նորոգել էլեկտրական կարողությունները: Ուրեմն կառավարությունը իր հերթին թոթափել է պատասխանատվությունը: Չէ՞ որ էլեկտրացանցերը, Աևան-Հրազդան կասկադը, Տաթև-Որոտան հիդրոկայանները և այլն, ռազմավարական նշանակություն ունեն:

Առանց այդ էլ էլեկտրաէներգիայի գների թանկության և բնակչության ու արտադրության անվճարունակության պատճառով պարտքերն անընդհատ ավելանում են: Չմոռանանք, որ 1991-1996 թվականներին ՀՀ-ի ղեկավար կորիզը այդ բնագավառում անձնապես շորթել է միլիոնավոր դոլարներ և առ այսօր մնացել է անպատիժ: Այդ տարիներին ժողովուրդը խարխափեց խավարում և ծնունդ առնեցին բնակարանները վերածվեցին սառնաշունչ քարանձավների: Ո՞ւմ մեղադրել, հիշական ղեկավարությամբ, թե՞ այն մարդկանց, որոնք այսօր ծեռնարկեցին բաշխիչ ցանցի ապապետականացումը: Մեղադրել հանցավոր անհեռատեսությամբ ու անտարբերությամբ, թե՞ դիտավորության և անհմատ մոլեռանդության համար: Դրանով իսկ, ավարտի չի՞ հասցվում Արևմուտքի և որոշ անձանց այն քաղաքականությունը, որ Հայաստանը թողնեն առանց արդյունաբերության, չէ՞ որ էլեկտրաէներգիայի թանկացող գների պայմաններում արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, էլեկտրական տրանսպորտը և այլ մշտական գործել չեն կարող: Նույն այդ մեղսագործությամբ, առանց ինքներս մեզ հաշիվ տալու, Աևանի ջրերի դարավոր պաշարները դատարկեցինք՝ մեծ մասամբ արգելելով առանց վճարի, ոռոգել մեր հողատարածությունները, և նրանք հորդեցին դեպի Արաքս գետը՝ բաժին դառնալով Ադրբեջանին:

Մեծ չափով իջավ Աևանի մակարդակը, որին, աստված մի արասցե, ճահիճ դառնալու վտանգ է սպառնում: Աևանը ոչ միայն բնության անկրկնելի հրաշք է, բնատուր աստվածային գեղեցկություն, այլև, առաջին հերթին, Հայաստանում հայ ժողովրդի գոյապահպանության ամենաեական երաշխիքներից մեկը: Նրանով են սնվում ոչ միայն Աևանի ավազանի, Հրազդան-Աբովյան-Արարատյան հարթավայրի և նրան հարող նախալեռնային շրջանների՝ Իջևան, Դիլիջան, Աղստև հատվածի բնակչությունն ու գյուղատնտեսությունը: Բնության այս անկրկնելի հրաշքը խաթարելը պիտի համարել հանցագործություն:

Վիթխարի քանակությամբ ջուր են կորզում նաև էլեկտրաէներգիա ստանալու նպատակով: Գաղտնիք չէ, որ հիդրոկայաններից ստացվող էներգիան շատ ու շատ էժան է: Սինչդեռ այն ներկայացվում է որպես ջերմաէլեկտրակայաններից ստացվող էլեկտրականություն և տարբերությունը շորթվում է՝ անձնական գրպանի համար: Ջերմաէլեկտրակայանների նախատեսվող զարգացումը Հայաստանի բնակչության համար կործանարար է: Օդը դառնում է հեղձուցից, շնչելը՝ անտանելի: Հոգ չէ, թող Աևանն անընդհատ նվազի: Բացի դրանից, էլեկտրաէներգիա ավելի շատ քանելու համար պատրվակ են բերում գոլորշիացումը: Մոռանում են, որ գոլորշիացումը շատանում է զուտ այն պատճառով, որ լճի մակարդակը

իջել է, ծանձաղուտ ավերով կարող ես կիլոմետրերով առաջանալ և ջրի խորությունը կհասնի ծնկներից մինչև պորտը: Ծանձաղուտներում ջուրն անընդհատ կգլորշիանա, իսկ խորության դեպքում գլորշիացումը ինչ-որ չափով կպակասի:

Իսկ գյուղատնտեսության ոռոգո՞ւմը ...

Արարատյան հարթավայրի, Թալինի, Բաղրամյանի ու Եղվարդի գյուղացիների ոռոգելի հողատարածքները, ջուր չլինելու պատճառով հաճախ չեն ոռոգվում, երբեմն էլ ոռոգվում են Սևանի հաշվին: Բնավ ինքներս մեզ հաշիվ չենք տալիս, թե ինչո՞ւ...

Չէ՞ որ խորհրդային իշխանության տարիներին նրա փողերով, վիթխարի կապիտալ ներդրումներով, ոռոգման նպատակով Հայաստանում կառուցվում էր Եղվարդի ջրամբարը: Կառուցելու համար բազմաթիվ հեկտարներով գյուղատնտեսական օգտահոգներ ու այգիներ քարուքանդ արվեցին, ծախսվեցին վիթխարի միջոցներ: Այն է, ջրամբարը ավարտվում էր, երբ գտնվեցին մարդիկ, գիտնականներ, որոնք ինչ-ինչ հնարքներով անողորք պայքարեցին ավարտվող ջրամբարի կառուցումը դադարեցնելու համար: Երկար տարիներ պայքարելուց հետո հասան իրենց նպատակին: Ջրամբարի կառուցումը ծախողվեց, կառուցապատող երկաթբետոնե շինվածքները թալանվեցին: Ծախսվող խորհրդային միլիոնները անհետ կորան-զնացին:

Ինչո՞ւ...

Պետությունն ամենուրեք ջուրը վաճառքի հանելու պատճառով գյուղացիների մեծ մասը ի գորու չէ այն գնելու և ստիպված չի կարողանում մշակել հողը և բռնում է արտագաղթի ճանապարհը:

Քայլել համաշխարհային հեքին համաքայլ

Արտագաղթը նվազեցնելու, հետևաբար ծնունդն ինչ-որ չափով ավելացնելու, տնտեսական ու սոցիալական քաղաքականության կարևոր խնդիրներից մեկը, կայուն տնտեսական աճի՝ ապահովման հիման վրա բնակչության զբաղվածության խնդրի լուծումն է:

Հանրապետությունում նոր աշխատատեղեր ստեղծելու նպատակով պետության ազգային քաղաքականության մշակման և կենսագործունեության համար բարենպաստ պայմանների ապահովումն է: Խոսքը, կոնկրետ դեպքում, վերաբերում է հանրապետության ներքին տնտեսական աղբյուրների հավաքագրմամբ ազգային տնտեսության ակտիվացմանը, ազգային տնտեսության դիմանկարը բնորոշող և ռազմավարական նպատակներ հետապնդող առաջնահերթային ճյուղերի զարգացմանը, նրանց նկատմամբ հովանավորչական քաղաքականության կիրառմանը:

Այստեղից էլ աշխատանքային ներուժի որակական մակարդակը համաշխարհային միջին մակարդակին մոտեցնելու այնպիսի պայմանների ապահովումը, որը բնակչության արտագաղթի փոխարեն հնարավոր

րություն կընծեռի արտահանել բարձր որակավորում պահանջող գիտատար տեխնիկական նախագծեր, փորձաշրջան անցած ստեղծագործական մտքի արգասիք հանդիսացող յուրօրինակ արդյունքներ, տեխնոլոգիական մտահղացումներ, մշակումներ, գյուտեր ու հայտնագործություններ, մարդու բարձր մտավոր կարողություններն ու հմտությունը բնութագրող այլ արտադրատեսակներ: Մասնավաճ մտավոր աշխատանքի պտուղները ցանկացած պահի, առանց արհեստականորեն հարուցվող դժվարությունների, կարող են անարգել արտահանվել աշխարհի ամեն մի երկիր՝ գերծ մնալով շրջափակումներից:

Նյութական կորստի վերականգնումը ժամանակի խնդիրն է: Հոգևոր արժեքը կման վտանգն անվերադարձ է: Ավելին, այսօրվա ամեն մի հոգևոր կորուստ հեռահար է, հղի՝ սերունդներին գիտելիքներով, մտավոր ու հոգևոր զարգացման մակարդակով տասնամյակներով ետ չարտելու ահավոր վտանգով:

Քաղաքակիրթ երկրները նոր դար են մուտք գործում որպես սպասվելիք հուժկու գիտատեխնիկական առաջընթացը մարմնավորողներ, որոնցում փութաջանորեն կերտվում է գիտելիքներով զինված դարի քաղաքացին: Հայաստանը թմբիրի մեջ է: Հոժարական հայտնվեցինք մնան վեհ ու վսեմ «հոգսերից» ձերբազատվելու պետության որդեգրած քաղաքականության մեջ:

Պետք է փրկել համաշխարհային ճանաչում գտած հոգևոր արժեքները, դրանց կրողներին և արարողներին, կյանք մտնող և XXI դարին տեսք ու կերպարանք հաղորդելու պատրաստական սերնդին: Այն պետք է անել բանիմաց, հոգևոր ու նյութական արժեքներ ստեղծելու մտածված քաղաքականությամբ և ոչ թե երկիրը միայն սպասարկման լայն հրապարակի վերածելու թողտվությամբ:

Ուսուցման համակարգն աստիճանաբար վերափոխելու և պետական հովանավորչական քաղաքականությունն ակտիվացնելու միջոցով կրթության, մասնագետ կադրերի և գիտության հարցը բարձրացնելու շնորհիվ հնարավոր կդառնա դեպքերի զարգացման ընթացքը նպատակաուղղել հոգևոր հասարակության և գիտատեխնիկական առաջընթացի: Դրա համար առկա է նաև մեկ այլ, չափազանց կարևոր նախադրյալ՝ երիտասարդությունը: Որակական առումով երիտասարդությունը հանրապետության աշխատանքային ներուժը բազմապատկում է առաջին հերթին համաշխարհային պահանջներից բխող գիտության ու տեխնիկայի հիմունքներին տիրապետելու իր պատրաստականությամբ և հեռանկարով: Անհրաժեշտ է որոշակի պայմաններ ստեղծել ոչ միայն կյանք մտնող երիտասարդության մտավոր ունակությունների ձևավորման, զարգացման և կատարելագործման, այլև համաշխարհային հեքին համաքայլ ընթանալու բնականոն ընթացքը ապահովելու համար: Դա պետք է հնարավորություն ընծեռի համակողմանի մասնակցություն ունենալու աշխատանքի միջազգային բաժանմանը: Երրորդ հազարամյակի սկզբից ևեթ ջանքերը

պետք է ուղղել դեպի հասարակության առաջընթացն ապահովող բնագավառները: Չէ՞ որ այս ասպարեզում է հասարակության գլխավոր հարստության վճռորոշ բաղադրամասը, նրանք են գիտատեխնիկական առաջընթացի ջահակիրները, ապագան կերտողները, նրա անվերջանալի շղթայի բոլոր հաջորդական օղակների շարքը ամբողջացնող բարձր որակավորման սերունդների վերարտադրությունը իրականացնողները:

Վաղը, մյուս օրը, երբ կյանքն իր պահանջները կթելադրի, ջրի երես դուրս կգան պետական մարմինների վարած քմահաճ քաղաքականության շատ կողմեր, հոսանքը իր հետ կսրբի և կտանի այսօրվա չափանիշներով հարցերը «լուծելու» կամային մեխանիզմներն ու մոտեցումները, կիշխեն իրավական օրենքները, որոնց առջև հավասար պատասխանատվություն կկրեն բոլորը՝ վերից վար, հասարակությունը կմտնի իր սովորական զարգացման բնականոն հունի մեջ, և օրինականության պահպանումը կդառնա համընդհանուր երևույթ: Անշուշտ, դա կպահանջի ժամանակ՝ հասարակության և տնտեսության կառավարման ժողովրդավարական հիմունքների լիակատար հաղթանակ, այսինքն՝ գործունեության ազատություն, տնտեսության զարգացման ներքին օրինաչափությունների և օրենքների տրամաբանական զարգացման ընթացքի բացահայտում, դրանց պահանջներից բխող կառավարման քաղաքակիրթ վարվելաձև, խելամիտ մոտեցում և գործելակերպ, ինչպես այժմ կառավարվում են ֆինանսավարկային և տեղեկատվական համակարգերը:

Հենց դա էլ կփրկի հասարակությունը արտագաղթից: